

Ømålsordbogens samlinger som sproghistorisk kilde

Af ASGERD GUDIKNEN

Artiklen diskuterer problemer ved udnyttelsen af Ømålsordbogens samling af skriftlige dialektoptegnelser med særlig henblik på samlingen som lydhistorisk kilde. Samlingen er righoldig og indeholder mange unikke oplysninger der ikke er overleveret i andre kilder. Det er imidlertid en heterogen samling, der må vurderes kildekritisk i forhold til de vilkår den er blevet til under. Efter en redegørelse for optegnelsestyper og metoder giver artiklen eksempler på tolkningsproblemer som den heterogene udtalebeskrivelse kan medføre, og viser, med udgangspunkt i udvikling af gl. *iū* i sjællandsk, hvad samlingen kan bidrage med og hvad ikke.

1 Indledning

Ømålsordbogen har to kartoteker over meddelelserne. Det ene er en registrant over meddelerens bidrag til samlingerne, det andet rummer korte karakteristikker af meddelelserne. Nogle karakteristikker er ret farveløse bedømmelser, mens andre giver levende øjebliksbilleder fra optegnelsesarbejdet. Det gælder fx et notat af Ole Widding om en ærøsk meddeler, nedskrevet i 1942. Ole Widding optegnede i begyndelsen af sin ansættelse ved Udvalg for Folkemål især på Lolland, hvor han var ret fortrolig med dialekten gennem sin opvækst som præstesøn, senere kom han altså til Ærø, hvis dialekt han ikke kendte noget videre til, og det gav vanskeligheder ved mødet med en meddeler som Joseph Steen:

JSt er som Meddeler utøjelig – springende, rig på Indfald og Ideer og fremsætter dem med underfundig Humor. Det kan gi' Anledn. til fundamentale Fejl, for jeg kan ikke bremse op og bede om Forklaring, og til mindre Misforståelser. Dog har det hjulpet, at jeg nu kan forstå Sproget. Og JSt. taler det gamle Ærøske for fuldt Orkester [OW's fremhævelser].

Først og fremmest kan vi drage den lære af citatet at ikke alt hvad der befinder sig i Ømålsordbogens samlinger er lingvistiske data. Samlingen indeholder også fejlhøringer og misforståelser og for øvrigt også fejlhuskninger. Det er nemlig ikke altid kun meddelerens daglige sprog der er blevet optegnet, meddelerne er også undertiden blevet spurgt om hvad ”de gamle sagde”, med andre ord om udtaler de kun erindrer at have hørt, måske for mange år siden.

Ømålsordbogens seddelsamlinger omfatter ca. 3 millioner sedler, og sedlerne er exciperet fra mange forskellige kilder, fx dialektlitteratur, bondedagbøger fra 1800-tallet (både trykte og utrykte), ordbøger og ordlister som lokale har skrevet på eget initiativ, skriftlige spørgelistebeholdelser og endelig exciperter fra optegnelser og fra lydoptagelser foretaget af mere eller mindre fast tilknyttede medarbejdere ved Udvalg for Folkemål (senere Institut for Dansk Dialektforskning), fx Ole Widding som vi allerede har mødt.

Den mest værdifulde del er Udvalg for Folkemåls eget indsamlede materiale, der ofte indeholder unikke oplysninger man ikke finder noget andet sted. Optegnelserne er imidlertid blevet indsamlet over et langt tidsrum af en lang række optegnere med forskellige forudsætninger der har brugt forskellige indsamlingsmetoder og hjælpemidler. Resultatet er blevet en heterogen samling der må vurderes kildekritisk i forhold til de vilkår den er blevet til under, og som kræver baggrundsviden hvis oplysningerne skal forstås fuldt ud. Ømålsordbogens kilder indeholder både sproglige oplysninger om udtale, bøjning, betydning og fraseologi, og etnologiske oplysninger om den kultur ordene er indlejret i. I denne artikel koncentrerer jeg mig om Ømålsordbogens samlinger som lydhistorisk kilde (mht. samlingerne som kilde til andre typer undersøgelser, se fx Gudiksen 2009).

Artiklen er disponeret sådan at jeg først vil give et overblik over de optegnelsetyper der især har relevans for lydlig undersøgelse, herunder optegnelsetyper og hjælpemidler der har været brugt ved indsamlingen. Oversigten efterfølges af en diskussion af hvem meddelerne var, og hvad optegnerne var ude efter. Det følgende afsnit giver eksempler på tolkningsproblemer den heterogene notation medfører. Artiklen afsluttes med en case, udviklingen af glda. *iū* i sjællandsk, der illustrerer hvad Ømålsordbogens kilder kan bidrage med som sproghistorisk kilde og hvad den ikke kan.

2 Optegnelserne

Af de optegnelser især har relevans for lydlig undersøgelse, er *ordlisteoptyegnelserne* (1909–ca.1925), *punktundersøgelserne* (1929–1932) og *kompletteringen*

(1935–ca. 1945) repræsenteret med flest sedler, når vi ser bort fra en række meget omfangsrige samlinger etableret af lokale medarbejdere og meddelere.

2.1 Ordlisteoptegnelserne

Ved *ordlisteoptegnelserne* forstås optegnelser efter spørgeliste med 131 dialekttræk, heraf ca. en fjerdedel morfologiske træk og tre fjerdedele vokal- og konsonanttræk, fx ”langt a i alm”, ”a foran mp, nk, nt” osv. Til hvert spørgsmål er der opført en række typeord hvis udtale skal noteres. Ordlisten, som spørgelisten bliver kaldt i den interne jargon, er udarbejdet af Marius Kristensen, den ene af forfatterne til Kort over de danske Folkemål (herefter KortFm), og udspringer af den samme erkendelsesinteresse. Synsvinklen er altså historisk og dialektgeografisk.

Ordlisten blev især brugt i Udvalg for Folkemåls første år fra oprettelsen i 1909 indtil ca. 1925. Der var typisk tale om optegnelser af få dages varighed foretaget af en række studerende eller yngre kandidater med vekslende erfaring med optegnelse (jf. Gudiksen & Hovmark 2009: 17). Optegnerne blev ofte sendt ud til de områder de var opvokset i, og var altså ofte fortrolige med dialekten på forhånd, men der er også eksempler på optegnere der kom udefra, fx optegnede bornholmeren Aage Rohmann i Skovshoved og i Dragør.

Ordene er noteret uden kontekst i selve ordlisten. Optegnerne medbragte dog foruden hæftet også nogle små blokbøger til at skrive ordsprog eller citater på. Blokkene havde samme størrelse som en ordbogsseddel, så de var lige til at stoppe i seddelkassen. Det sparede man tid ved, og det havde man god brug for – for opgaverne var mange og pengene små. Ulempen er for os i dag at citaterne er overleveret uden tekstlig, situationel eller optegnelesmæssig kontekst.

Inden jeg forlader ordlisteoptegnelserne, skal jeg tilføje at man var bevidst om at det var problematisk direkte at spørge om hvordan et ord udtales. Det fremgår af et forord der står i begyndelse af de små ordlistehæfter:

Spørg saa vidt muligt ikke direkte, men faa vedkommende til selv at sige Ordene (helst i Sammenhæng), stol ikke paa den første Optegnelse, prøv at faa Kontrol ved Hjælp af Stikspørgsmål. Skriv ned saa snart som muligt. Pas paa om Ordet virkelig bruges eller blot kendes i Maalet.

Hvordan ordlisteoptegnelserne foregik i praksis, ved vi dog ikke noget om. På et senere tidspunkt synes i hvert fald nogle optegnere at have udviklet en praksis med at sige en sætning med ordet, som meddeleren så skulle gentage. Poul Andersen nævner at han brugte den metode af og til i Fonemsystemet i Østfynsk (Andersen

1958: 40). Og det var også den fremgangsmåde som Karen Margrethe Pedersen blev instrueret i at bruge af Ella Jensen da hun som studerende var ude at optegne i slutningen af 1960'erne (personlig kommunikation), og vi må antage at i hvert fald Ella Jensen selv brugte metoden. Under alle omstændigheder må man antage at optegnelsessituationen har fremkaldt en forholdsvis distinkt udtale.

Der foreligger ordlisteoptegnelser fra 146 steder i Danmark, og ordlisteoptegnelserne danner altså et ret tæt net af optegnelser med direkte sammenligneligt indhold. Særlig tæt er nettet på Sjælland, øerne syd for Fyn og på Als, mens Vestjylland er klart underrepræsenteret.

2.2 Punktundersøgelserne

Ved punktundersøgelserne forstås ret dybtgående undersøgelse fordelt på 17 lokaliteter (punkter) der blev indledt i 1929. Formålet var at få indsamlet dialekternes almene ordforråd i en pålidelig udtalegengivelse, og de fleste punktundersøgelser blev udført af den faste medarbejderstab ved Udvalg for Folkemaal der i 1929–1930 udvides fra to til seks personer.

Optegneren tog så vidt muligt udgangspunkt i allerede eksisterende samlinger og benyttede om muligt lokale medarbejdere som meddelere (Andersen 1932: 185). Fx indledtes Kresten Møllers punktundersøgelse i Sydsjælland med at han tilføjede udtaleformer i Dania til den sydsjællandske meddeler Jens Niensens egne sedler med Jens Nielsen selv som meddeler (Andersen 1932: 187).

Punktundersøgelserne var imidlertid – modsat ordlisteoptegnelserne – centreret om meddelernes redegørelser for etnologiske emner. Det vigtigste hjælpemiddel ved punktundersøgelserne var ”Den Store Spørgeliste”. ”Den Store Spørgeliste” er dog ikke en egentlig spørgeliste, men en slags begrebsordbog, som optegnerne kunne støtte sig til under optegnelsen. Et af emnerne er fx ’arbejde’, der igen er underinddelt i ’arbejde inde i huset (kvindernes arbejde)’ og ’arbejde uden for huset (mændenes arbejde)’, andre emner er ’vejr og vind’, ’klæder’ og ’jorden’ (se videre Gudiksen & Hovmark 2009: 26ff). Udtaleformerne fra optegnelserne er altså ofte fremkommet spontant som led i en redegørelse fra meddeleren – uden egentligt fokus på udtalen af det pågældende ord – og må antages normalt at repræsentere meddelerens dagligsprog.

Der var afsat sammenlagt to måneder til optegnelse hvert sted, men flere steder strakte optegnelserne sig dog over længere perioder (Andersen 1932: 174 og Andersen 1939: 28). Optegnerne fik derfor fortrolighed med både dialekten og meddelerne. Medarbejderstaben arbejdede også på at opnå større ensartethed i lydop-

fattelsen gennem træning ved ”lydskriftskurser” hvor gruppen sammen eksaminerede en meddeler og efterfølgende diskuterede det hørte (Andersen 1932: 185, Andersen 1958: 14).

2.3 Kompletteringen

Kompletteringen blev sat i gang i 1935. Alt det materiale der hidtil var blevet indsamlet, blev gennemgået, og der blev udarbejdet lister over oplysninger der burde suppleres. Med sig havde optegneren desuden en blok til at notere hvad der ellers faldt af under samtalen med meddelere. Det var meget målrettede spørgsmål som dette lille udpluk af en kompletteringsliste viser:

hældende er det rigtigt opfattet? er det ikke *hældningen*?
hældøret Lydeksempel!
hælejærn hvad er det?
hændeløs verificer!

Optegnerne holdt sig dog ikke altid strengt til listen, men fik også meddelelserne til at berette om arbejdsprocesser, lege og andre etnologiske emner. Det kan man bl.a. se af de medbragte blokke fra optegnelserne, der indgår i arkivet under navnet kompletteringskladderne. Også fra kompletteringskladderne er der derfor også mange eksempler på udtaleformer der er fremkommet spontant som led i en redegørelse fra meddeleren eller som svar på et etnologisk spørgsmål og ikke som del af en lydlig undersøgelse.

Kompletteringsoptegnelserne foregik i hele ømålsområdet efter samme metode med listerne og kladderne, men indholdet af optegnelser varierer fra område til område. Af resursemæssige grunde blev ord fra ældre kilder således kun efterhørt i det område kilden er lokaliseret til (jf. Andersen 1939: 39f). Og normalt var det kun enkeltord der blev verificeret, ikke hele lydkomplekser.

2.4 Andre optegnelser

I begyndelsen af 1970’erne foregik den sidste, systematiske optegnelseskampagne med lydligt sigte. Formålet med optegnelserne var at udarbejde fonematiske beskrivelser af enkelt dialekter der igen skulle være udgangspunkt for arbejdet med at udvikle en fonematiske notation til Ømålsordbogens udtaleafsnit. Man havde allerede *Fonemsystemet i Østsjælland* (Ejlskjær 1970) og *Fonemsystemet i Østfynsk* (Andersen 1958). Det man særlig savnede var altså viden om dialekter syd for stødgrænsen, og valget faldt på Vestlolland, Langeland, Tåsinge og Drejø. Desuden

blev der foretaget supplerende optegnelser på Vestfyn – vestfynsk adskiller sig væsentligt både mht. stavelsesstruktur og vokalisme fra østfynsk. Den største gevinst ved disse optegnelser er nok oplysningerne om tonale accenter fra Langeland, Tåsinge og Drejø, der oftest slet ikke er noteret i de ældre optegnelser, men optegnelserne opklarer selvfølgelig også spørgsmål som ældre, mindre systematiske optegnelser har givet anledning til.

Også udskrifter af lydoptagelser indgår i Ømålsordbogens samlinger. Ordbogen har et korpus af transskriberede lydoptagelser på 1,3 millioner ord der udgør et godt supplement til seddelsamlingen. Korpusset er imidlertid udskrevet i rigsmålsortografi, og til lydlige undersøgelser udnyttes derfor kun et lille delkorpus i Danias lydskrift der er publiceret (med oversættelse) i serien *Danske Dialektttekster*. I seddelsamlingen indgår der endvidere lydskrevne citater og ordeksempler som medarbejdere har noteret fx ved gennemlytninger i forbindelse med indholdsregistrering af optagelserne.

Et meget vigtigt tilskud til det materiale som dialektforskerne selv har indsamlet, er de dialektbeskrivelser og optegnelser som dialektinteresserede har lavet mere eller mindre på eget initiativ. Optegnelserne er meget forskellige i omfang og i kvalitet, men de bedste optegnelser har en konsekvent lydbetegnelse der er på højde med de professionelle dialektforskeres, og kan indgå på lige fod i lydbeskrivelsen. I denne materialegruppe er ikke kun brugt Dania, men også Lyngbys lydskrift og notationssystemer meddelelserne selv har konstrueret.

2.5 Afsluttende om optegnelserne

Sammenfattende kan man sige at de mange optegnelseskampagner har resulteret i en righoldig samling der som sagt har dannet grundlag for en seddelsamling på tre millioner sedler. Der er dog forskel på hvor velbelyste de enkelte ord er afhængig både af hvor almindeligt ordet er, og af hvor stort fokus der har været på ordet i optegnelsesarbejdet, fx om ordet er et ordlisteord, betegner et fænomen der er etnologisk interessant eller er et særdialektalt ord der har påkaldt sig opmærksomhed. Der er også forskel på hvor dybgående de enkelte geografiske lokaliteter er beskrevet, hvilket bl.a. hænger sammen med at store dele af materialet er indsamlet ved frivilligt arbejde, fx er dialekten på Stevns meget indgående dokumenteret, fordi der dér var en både dygtig og meget flittig lokal optegner, nemlig Anna Pedersen i Strøby (jf. fx Ejskjær 1970: 24).

Når man slår op i Ømålsordbogens seddelsamling er det, som det forhåbentlig er fremgået, ikke uvæsentligt at vide hvilken type kilde en oplysning er excerperet fra. De eneste oplysninger man imidlertid kan være sikker på, er opslagsord og

stedsangivelse. Kilden er altid angivet på sedlerne når kilden er trykt, men ikke altid på sedler der er udskrevet fra de utrykte kilder. Optegnelsestidspunkt eller meddeler fremgår heller ikke nødvendigvis af sedlerne. Alt i alt har seddelsamlingen i vid udstrækning karakter af en noget uformidlet, intern arbejdssamling primært til brug for redigeringen af en dialektordbog.

3 Meddelerne

Joseph Steen som vi mødte i indledningen, var ligesom de øvrige meddelere ikke tilfældigt valgt, men udvalgt ud fra sproglige kriterier. Og de sproglige kriterier lever JS op til. Men at meddeleren taler et gammeldags sprog, er ikke tilstrækkeligt til at blive karakteriseret som en god meddeler. Der skal også andre egenskaber til, og her kniber det mere for JS.

Den virkelig gode meddeler er sprogligt reflekteret og har forståelse for opgaven. *Et meget Intelligent menneske* er en formulering der går igen i mange af de positive vurderinger i det interne katalog. *sans for det sproglige udtryk* er et andet og også *forståelse* eller manglende forståelse fremhæves. Ole Widding vurderer således en meddeler som anden klasses sprogligt alene på grund af den manglende forståelse: ”hun forstod ikke hvad det gik ud på (og stod helt fremmed over for Spørgsmål af sproglig Art, snarest irriteret) – derfor sprogligt II-klasses, da det var svært at få gentaget og umuligt for hende at analysere”. Omvendt hedder det om en I-klasses meddeler: ”Kr. forstod fuldt ud, at det var det daglige Sprog, jeg var ude efter, og begreb tilmed, at også Alderstrinnene i Dialekten måtte interessere mig og diskede op med Ord og Former”.

De meddelere der har medvirket i de lydlige undersøgelser, er overvejende født mellem 1840 og 1920. Når Ole Widding skriver han var ud efter ”det daglige sprog”, betyder det sprog som meddeleren talte i lokale sammenhænge, ikke en mere rigsmålstilnærmet udgave som meddeleren eventuelt brugte uden for miljøet.

Der er dog også eksempler på at det ikke var meddelerens dagligsprog der blev optegnet, bl.a. gælder det en ordlisteoptegnelse som Aage Rohmann foretog i Skovshoved 1923, som det fremgår af et brev fra Rohmann til Marius Kristensen:

Meddelersken er skønt forholdsvis yngre en av dem, der taler mest dial i sit dagligsprog, men ordlisten er dog ikke et udtryk for hendes nuværende mål, men for målet i hendes barndom og (delvis) ungdom [dvs. 1870'erne og 80'erne]. Dette forhold har selvsagt givet en del usikkerhed i formerne (Brev 10/9 1923 fra Rohmann til Marius Kristensen).

Baggrunden for dette valg nævnes også i brevet:

Den virkelige dialekt i Skovsh. tales ikke mere av nogen. Men alle de gamle jeg har talt med, bekræfter at de talte den i deres barndom og ungdom, da Skovh. kun var et fiskerleje, og ”hvis vi kom sammen en del gamle, tror jeg nok vi kunde tale vort modersmål endnu”, sagde en gl. fisker” (Brev 10/9 1923 fra Rohmann til Marius Kristensen).

Skovshovedoptegnelsen er dog næppe typisk for indsamlingen før anden verdenskrig, men afspejler den sociolingvistiske situation nord for København (jf. Hovmark 2021). Derimod ser det ud til at optegnerne ret ofte har spurgt sprogligt reflekterede meddelere om ”hvad de gamle sagde”.

Valget af meddelerne hænger sammen med at det primære formål med indsamlingen var at skabe grundlag for sprogvidenskabelig beskrivelse af ømålene i en sprogform forholdsvis upåvirket af rigsmålet, svarende til beskrivelser af rigsmålet i grammatikker, ordbøger mv., ikke at undersøge et sprogsamfunds organisering, eller social og aldersbetinget variation i fx Skovshoved 1923.

Geografisk variation var naturligvis en integreret del af indsamlingen (jf. at alle oplysninger er stedfæstet, normalt på sogneniveau), mens kronologisk variation til en vis grad er uplanlagt og til dels en følge af at materialet er blevet indsamlet gennem mange år, og ydermere er suppleret med enkelte kilder fra før 1909, hvor Udvalg for Folkemål blev oprettet. De yngre, rigsmålspåvirkede former der forekommer i samlingen, repræsenterer formentlig oftest meddelerens dagligsprog, men kan også være fremkaldt af optegnelsestituationen. Ældre former kan ligeledes repræsentere dagligsproget hos meddeleren, men kan også være en erindret form der måske for længst var gået af brug. Om en given form tilhører meddelerens dagligsprog eller ikke, er ikke altid til at afgøre sikkert.

4 Notationen

Der er som sagt brugt mange forskellige former for lydbetegnelse i kilderne.

Nogle få af de lokale meddelere bruger et uofficielt system de selv har konstrueret, eller Lyngbys lydskrift, der også er benyttet i bl.a. Thorsen 1894. Størstedelen er noteret med Dania, men det forenkler ikke sagen, for notationspraksissen har været ret varierende. Det skal jeg give tre eksempler på.

Det første eksempel drejer sig om notationen af *r*. I moderne dansk er *r* efter vokal altid vokaliseret. Det er ikke nødvendigvis tilfældet i ømålene inden for den periode vi beskæftiger os med. Desværre kan man ikke umiddelbart vide hvad et optegnet *r* står for. Nogle optegnere bruger kun ét *r*-tegn [*r*], der altså kan betegne både et vokaliseret *r* og et konsonantisk *r*, nogle optegnere skelner (næsten) konse-

kvent mellem [ɹ] og [r], og nogle optegnere bruger både [ɹ] og [r], men uden konsekvens ([r] for [ɹ]). Problemet er blevet afhjulpet til en vis grad. De vigtigste optegners notation af *r*-lydene er blevet undersøgt forholdsvis grundigt, og der er blevet udarbejdet en liste over optegnernes brug af *r*-tegn der indgår i Ømålsordbogens notationsregler.

Det andet eksempel vedrører notationen af det *å*-agtige fonem, der forekommer i fx *barn, gade, hane, knase, male*. Kort fortalt korresponderer rigsmålets lange *a* dels med langt *a*, dels med en tilbagetrukket bagtungevokal tæt på moderne dansk [å] i fx *tårne* (å if. Dania-konvention i Brink m.fl. 1991). Fonemet noteres **åa** i den fonemskrift som bruges i Andersen 1958, Ejskjær 1970 og i utrykte systembeskrivelser i Ømålsordbogens arkiv, og det kommuterer med **aa** (dvs. langt *a*¹). I Ømålsordbogens normaliserede lydskrift gengives fonemet [ɔ̃, ɔ̃], bortset fra Vestfyn og Marstal hvor også [ã] er tilladt. I KortFm og Kryger 1890 er fonemet gengivet [ã] og i Widding 1936 [å̃]. I optegnelserne bruger nogle optegnere tilsvarende [ã] eller [å̃], andre noterer lyden som diftong, fx *ɔ̃ə, ɔ̃v, å̃v*. Vist særegent er [ɔ̃], som optegneren K.B. Jensen har brugt i ordlisteoptegnelser fra Nordvestsjælland i 1920'erne (senere går han dog over til *ɔ̃*). Også [å̃] forekommer, men sjældent. Det er kort sagt noget vanskeligt at overskue notationerne umiddelbart, og mange af notationerne kan kun tolkes inden for den enkelte optegnelse. Et genkommende problem er [ã], der i nogle optegnelser står for fonemet **åa** (ligesom i KortFm) og i andre for fonemet **aa**, og i atter andre er tvetydige. [å̃] udgør også et problem. Har optegneren virkelig hørt et [å̃] – altså en mindre tilbagetrukket og mere rundet lyd end flertallet af optegnelserne angiver – eller er der tale om en fejllopfattelse eller grov notation.

Det tredje eksempel drejer sig om optegnelse af den lyd der modsvarer langt *u* i rigsmålet. I de fleste ømål modsvares langt *u* af en diftong der kan være mere eller mindre fremskudt og mere eller mindre rundet, der i Andersen 1958, Ejskjær 1970 og de utrykte fonembeskrivelser i Ømålsordbogens arkiv sammenfattes under notationen **uv**.

Diftongen kan være noteret [yw, yw, iuw, iuw, ów, uw, sw, øw, ow, ew, éw, êw, êw], de afrundede *e*-varianter forekommer dog kun i tåsingsk og ærøsk (jeg ser her bort fra at andenkomponenten også kan være noteret [u], altså fx [iuu]). Sydfalster skiller sig ud ved at langt *u* i rigsmålet modsvares af et ikke-diftongeret langt *u*, [u]. Vestsjælland (minus Odsherred) kan også have [u], dog varierende med [uw].

¹ Lang vokal tolkes i denne tradition som dobbeltvokal.

På kort 15 i KortFm er anført diftongvarianterne [*úw*, *ów*] og [*əu*]. Det fremgår af den tilhørende tekst (KortFm: 38) at [*əu*] betegner den afrundede variant fra Tåsinge og Ærø, mens de øvrige dialekters udtale er repræsenteret ved [*úw*, *ów*]. I Ømålsordbogens normaliserede lydskrift (der anvendes i artiklernes hoved) bruges der flere varianter end i KortFm, nemlig [*yw*, *yw*, *úw*, *uw*, *øw*, *ew*]. Ikke alle varianter er dog tilladt overalt. På den østlige del af Sjælland er fx [*úw*] og [*øw*] tilladt. Hvilke varianter der skulle være tilladte hvor henne, har været taget op til diskussion på redaktionsmøder, og er blevet revideret efter redaktionsmøder i 1980 og 2004 (jf. Gudiksen 2011: 48–49). Et eksempel på den type problemstillinger der blev diskuteret er brugen [*yw*] vs. [*úw*].

Problemet hænger sammen med hvilken lydværdi [*úw*] er tilskrevet. I Marius Kristensens *Vejledning til Dania* fra 1924 (der blev udarbejdet for Udvalg for Folkemål) hedder det:

Af de stærkt rundede høje midttungevokaler er *úw* den mest iørefaldende; det er det ”svenske” lange u, som næppe forekommer rent i noget dansk mål. Derimod findes det lidt mindre fremskudte *ú* (det ”norske” u) ofte, i reglen i tvetyden *úú* [...] (Kristensen 1924: 21).

Ved redaktionsmødet i 2004 fremførte Finn Køster og Karen Margrethe Pedersen at de i deres optegnelser brugte [*ú*] om en lyd der var klart forskellig fra [*y*]. På baggrund af Marius Kristensens forklaring i vejledningen, vil jeg imidlertid mene at den lyd værdi som tilskrives [*ú*], kan have ændret sig, og at [*ú*] i tidligere optegnelser kan stå for en lyd der ligger tæt på [*y*], fx i ordlisteoptegnelserne. Omvendt formuleret kan én optegners [*yw*] repræsentere samme lyd som en andens [*úw*]. I afsnit 5.2 skal jeg give et eksempel på de tolkningsproblemer som dette forhold kan medføre.

5 Ømålsordbogens samlinger som kilde til udvikling af gl. *iū* i sjællandsk

I rigsmålet korresponderer gl. *iū* med langt *u* foran *l*, jf. *hjul*, *jul* og *skjul(e)*, med *jy* i ordgruppen *jyde*, *Jylland*, *jysk* og ellers med langt *y*, jf. fx *byde*, *dyr*, *lys*, *lyve*, *syg*. I dette afsnit skal vi se på hvad Ømålsordbogen og samlingerne siger om modsvarighederne til gl. *iū* i Sjælland, og hvordan det billede der tegner sig her, forholder sig til fremstillingen i KortFm.

Indledningsvis bør det måske præciseres at de ord som indgår i min case, alle er almindeligt udbredte, fællesdanske ord, hvis etymologi er kendt og som er godt repræsenteret i samlingen, bl.a. fordi de er ”ordlisteord”. Noget anderledes stiller

situationen sig når det gælder ord der af forskellige grunde, ofte tilfældige optegnelsesmæssige, ikke er velbelagte i samlingen, eller når det gælder særdialektale ord hvis etymologi er usikker eller uvis. Da er man på mere usikker grund både mht. geografisk og kronologisk betinget variation.

5.1 Sammenligning af KortFm og Ømålsordbogen

KortFm behandler modsvarighederne til gl. *iū* på kort 23 og i teksten side 50ff. På kort 23 har hele Sjælland lyserød farve, der angiver udtalen *iw*, *yw*. Det er imidlertid lidt overraskende at KortFm anfører *iw* og *yw* sidestillet på kort 23. I forordet, hvor kort 23 er brugt som eksempel på at der foretages generaliseringer, hedder det nemlig: ”når vi på kort nr. 23 malede Sælland rødt, var det fordi vi fra en snes forskellige steder på øen kender former som *liw's*, *tiw'r*, *kiwsə*, *liwnəd* [= lys, tyr, kyse og lyned,² AG]”, og på kort 28 i KortFm, der viser den dialektgeografiske fordeling af henholdsvis *i*, *e* og *y*, *ø* foran *w*, bl.a. ord der udgår fra gl. *iū*, angives Sjælland at have *iw* bortset fra Sejerø, der har *yw*, og Sydsjælland der angives at have ”rigsmålets lyde”. At Sejerø gennemgående har *yw* fremgår også af teksten til kort 23 (side 52), hvor Thorsen 1894 er den sjællandske kilde i et skema der viser en række *iū*-ords form i nydansk, ældre dansk og i fem dialekter. Selv om det er noget uklart hvordan det forholder sig med fordelingen af *iw* og *yw*, fremgår det således utvetydigt af KortFm at ord med gl. *iū* modsvares af diftong på sjællandsk.

Ømålsordbogen beskrivelse angiver større variation. Diftongerne [*iw*] og [*yw*] angives ganske vist at være almindeligt udbredt i store dele af Sjælland. Derudover finder vi imidlertid over hele Sjælland yngre former der repræsenterer den normale sjællandske korrespondens til henholdsvis rigsmålets *y*, i fx *dyr*, *lys*, eller rigsmålets lange *u* i ordene *hjul*, *jul*, *skjul*. Langt *y* modsvares af [*y*] eller [*yj*], mens langt *u*, i fx *mus*, modsvares af dels former med rent langt *u*, dels former med en mere eller mindre fremskudt og rundet diftong, fx [*yw*], [*øw*], [*iūw*], der som nævnt noteres **uw** i den fonemtradition der knytter sig til Ømålsordbogen (jf. afsnit 4).

I artiklen *jul* angives formen [*jiw'l*] at være bl.a. ”nS(spor opt)”, dvs. sporadisk optegnet i dialektområdet Nordsjælland og muligvis almindeligt udbredt. ”spor opt” er en almindelig udbredelsesangivelse i Ømålsordbogen og afspejler at et fænomen jævnlige ikke er optegnet så systematisk at det er muligt at generalisere med sikkerhed. I artiklen *jul* er ”spor opt” desværre brugt mindre skønsomt. Grundmaterialet

² Mht. *lyned* ’det at det lyner, lynen’, se Ømålsordbogen under *lyned* og ODS under *Lyn*.

viser nemlig at belæggene på [jiw'l] ikke er jævnt fordelt, men næsten kun forekommer på Heden, området mellem Roskilde, København og Køge. Og det samme udbredelsesmønster viser de øvrige *iū*-ord. Bortset fra helt isolerede, reliktagtige belæg forekommer [iw] altså ikke i området nord for København. Former med [yʷ] er optegnet lidt hyppigere, men som jeg vender tilbage til nedenfor er yʷ-formerne i nogle tilfælde givetvis nyere former.

Ved en umiddelbar betragtning fristes man til at konkludere at der er sket en betydelig sprogændring fra det tidsrum hvor Bennike og Kristensen indsamlede deres materiale og til det tidsrum hvor indsamlingen til *Ømålsordbogen* foregik. Forskellen har dog nok ikke været så stor i virkeligheden.

Af indledningen, der er dateret 1897, fremgår det nemlig at Bennike og Kristensen ikke kun generaliserer (jf. citatet fra KortFm i begyndelsen af afsnit 5.1), men også forenkler. De har, skriver Bennike og Kristensen, overalt forsøgt at få underretning om de gamles sprog, noget der er blevet kendeligt vanskeligere i den tid de har arbejdet med indsamling af materialet:

Særlig i østdansken har lydlæren, og da særlig selvlydenes former, lidt meget, og det kan ofte hænde, at blandt en række sammenhørende ord de aller fleste lyder som i rigsmålet, kun et eller nogle få har en helt afvigende form. Dersom man så undersøger den samme ordrække på et noget borte liggende sted, så viser det sig måske, at her har andre ord afvigende lydform, skönt også her flertallet følger rigsmålet. Men så kan der måske på bægge sider af disse to steder, i egne, hvor indflydelsen fra byerne har været ringere og oplysningstrangen mindre, findes andre steder, hvor alle de herhen hørende ord har den afvigende lydform (KortFm: 3).

I sådanne tilfælde, fremgår det videre, har de henregnet hele området til samme lydform, og altså givet hele området signaturen for den rigsmålsafvigende form. Som eksempel nævner Bennike og Kristensen ord af typen *salt*, *pjalt*, *malt* der på Sjælland både er optegnet med "å-lyd" og "udtalen a", mens altså kun *å*-formen er markeret på det relevante kort, kort 5 i KortFm (jf. også KortFm: 20 og *Ømålsordbogen* under *galt* og *malt*). Andre, tilsvarende eksempler på kronologisk variation der ikke er markeret på kortene, kan man undertiden finde dokumenteret i forarbejder til kortene der befinder sig i Center for Dialektforsknings manuskriptsamling (Acc. nr. 1–3). Desværre er der ikke bevaret forarbejder til kort 23, men det er sandsynligt at beskrivelsen også mht. trækket *glda. iū* er arkaiserende i et vist omfang, og at nyere former som [dyj'ɹ] og [lyj's], [juw'l] og [jiw'l] har kunnet høres hos nogle af Bennike og Kristensens meddelere.

Sandsynligheden for det øges også af den omstændighed at der i nogle tilfælde ikke var forskel i alder på de to grupper meddelere. Udvalg for Folkemåls meddelere er som sagt født omkring 1850–1910, og de fleste deltog i optegnelsesarbejdet som ældre mennesker. Indsamlingen til KortFm begyndte i 1870'erne, men mange af meddelerne var imidlertid højskoleelever og tilhørte altså samme generation som Udvalg for Folkemåls meddelere.

5.2 Forholdet mellem [iw] og [yw]

I *Fonemsystemet i Østsjælland* (Ejskjær 1970: 242f) er [yw] tolket som en ubenyttet mulighed, og *dyb*, *syv*, *jul* er således opstillet under **iv** sammen med fx *kniv* og *liv*. Materialeopstillingen er dog ledsaget af en kommentar. Efter at have konkluderet at hun tolker *y* som en ubenyttet mulighed foran *w*, tilføjer Inger Ejskjær:

Dette må dog indskrænkes derhen, at det kun gælder gammel dialekt. Nu til dags vil man naturligvis kunne høre "lyve" v. udtalt *lyv*. Der er i materialet former med *y* ved siden af form med *i* foran *w*, *v* i ordene tyve num., lyve v., tyv sb., syv num., præs. af flyve (Ejskjær 1970: 246f.)

I det gamle sejerøsmål forholder det sig omvendt: "Oprind. *iu* [...] fremtræder regelmæssigt som *yw*" skriver Thorsen (1894: 16), og Sejerødialekten har desuden *y* i ord som *kniv*, *liv* (Thorsen 1894: 17). På Sejerø er former som *dyw* 'dyb' og *tyw* 'tyv', altså de traditionelle former, men hvordan forholder det sig med øvrige sjællandsk dialekter? Er *yw*-formerne ligesom i østsjælland if. Ejskjær 1970 nyere former eller kan [yw] i nogle dialekter måske være ældre sideformer? KortFm er som sagt uklar på det punkt, og heller ikke Ømålsordbogens samlinger giver noget klart svar. Mht. *hjul*, *jul*, der som nævnt har former med **uv**-diftongen i hele området, er der belæg optegnet med [yw] der med ret stor sikkerhed kan bedømmes som nyere, rigsmålspåvirkede former, bl.a. former optegnet af Finn Køster (der ved redaktionsmødet 2004 (jf. afsnit 4) advokerede for at [yw] skulle tillades som variant for **uv** i Ømålsordbogens normaliserede lydskrift). Ud fra en analyse af de pågældende optegneres notationspraksis, hvor ord som *mus* er optegnet med [yw], er det sandsynligt at [jyw'l] repræsenterer **uv**-diftongen og derfor altså er nyere. Samtidig betyder det at de pågældende belæg ikke bidrager til at afklare forholdet mellem *iw* og *yw*.

I den vestlige del kan et [jyw'l] ikke repræsentere **uv**-diftongen og må – lige som fx *dyw'ɹ* 'dyr' osv. – være sideformer til former med *iw*. Materialet giver imidlertid

ikke noget klart svar på om *yw*-formerne er gamle sideformer eller resultatet af rigsmålspåvirkning i nyere tid. Der er dog vidnesbyrd om at former med [*yw*] kan gå tilbage til 1800-tallet, nemlig belæg optegnet af Folmer Dyrhund (1826–1917). Desuden viser belæggene fra optegnelserne fra 1920'erne og 1930'erne at en overgang fra *iw* > *yw* i hvert fald er tidligere end ”i vore dage” hos Ejskjær 1970.

Det fremgår indirekte af Kryger 1887: 360 at *dyr* og *lys* ikke havde [*iw*] i hans nordvestsjællandske dialekt, idet Kryger anfører en række ord som eksempler på at *y* i rigsmålet svarer til *i*, bl.a. *dyb*, *lyve*, *syv*, men herunder ikke *dyr* og *lys* og tilføjer at ”på Heden” siges *div'r*³ og i Enderslev-egnen *liv's*. Men om hans dialekten så havde *dyw'r* eller *dij'r*, *lyw's* eller *lyj's* fremgår ikke.

Sejerøområdet adskiller sig ikke kun ved at have *yw*-former i ord af typen *kniv*, men også ved at have diftong i *byde*, *lyd*, *lyde*, *skyde*. Ud fra samlingen kan man med ret stor sikkerhed slå fast at *w*-diftong ikke har været til stede i 1800-tallets sjællandsk eller andre øsmål i disse ord, bortset fra sejerøområdet. Der er dog to belæg der måske kan være rester af anden tilstand. Det ene er *byde* der if. Ømålsordbogen er optegnet [*-biwə*] på Røsnæs som andet sammensætningsled – sedlen er det ikke lykkedes mig at finde. Det andet er en optegnelse fra Grevinge i Odsherred fra 1920'erne hvor det hedder at *lydhul* (i et kirketårn) hed [*liwhol*] ”i ældre tid” (i modsætning til [*lyðhol*] på optegnelsestidspunktet). Det er altså en form der ikke tilhører meddelerens eget sprog, og som man derfor kan være lidt skeptisk overfor.

5.3 Enkeltstående former

I Ømålsordbogens samlinger forekommer former som står mere eller mindre alene som fx det førnævnte [*liwhol*]. Den måde samlingen er blevet til på, betyder imidlertid at sådanne former normalt ikke uden videre kan afvises som fejlopfattelser, fejlhuskninger, fortalelser eller lignende.

Et andet eksempel. Ordet *jul* er optegnet [*giw'l*] én gang i Grevinge sogn, Odsherred. Det er ikke helt enestående at finde reliktfomer der vidner om at sjællandsk tidligere har haft forlydspalatalisering af *g*- > *j*- (Lisse 1964: 192), og både *hjerne* og *jern* er optegnet med hyperrestituerede former enkelte gange, fx har Thorsen (1894: 37, 192) *gæ'.m* 'jern'. Det er derfor ikke umuligt at *jul* har kunnet udtales [*giw'l*]. Oplysningen stammer imidlertid fra en optegnelse fra 1975, og det fremgår af sedlen at [*giw'l*] var noget meddelerens faster sagde. Formen er altså noget usikker.

³ Kryger 1887 benytter Lyngbys lydskrift. Formerne er gengivet som i kilden, dog er stødtegnet omsat til Danias tegn af tekniske grunde.

Formen [jyjɫ] der indgår i en ordlisteoptegnelse fra Dragør 1922, illustrerer samme problemstilling. Formen betegnes som ”foræld.” i optegnelsen, og optegneren bornholmeren Aage Rohmann har tilføjet i en note ”nu siges *juːl*”. Hvornår formen [jyjɫ] antages at have været i brug, fremgår ikke, men formen tilhører altså ikke meddelerens dagligsprog og har måske aldrig gjort det. Formen [jyjɫ] er identisk med den bornholmske form af ordet *jul*. Man må derfor overveje om formen eventuelt kan være fremprovokeret af den bornholmske optegner, eller om han kan have indhørt sin egen dialekts form i noget meddeleren har sagt. Bedømmelsen af den dragørske ordlisteoptegnelse bliver ikke lettere af at den omtrent er den eneste fonetiske optegnelse der er fra Dragør. Og hvis formen allerede i 1922 var ”forældet”, er der ikke meget håb om at finde bekræftelser på formen i de ikke helt få, men uudnyttede lydoptagelser der findes fra Dragør.

Begge former er medtaget i *Ømålsordbogen*, hvilket alt taget i betragtning ikke er helt uberettiget. De burde dog have været forsynet med markøren ”opt”, der i ordbogen angiver at formen er overraskende og usikker.

6 Afslutning

Sammenligningen af oplysningerne i KortFm og *Ømålsordbogens* samlinger viser heldigvis at samlingerne kompletterer og nuancerer beskrivelse i KortFm – andet ville også være noget kedeligt i betragtning af de mange arbejds kræfter der har været brugt på optegnelse og indsamling. Men supplementet består ikke kun i dokumentation af sprogforandring i løbet af perioden. Der er også supplerende oplysninger om ældre sproglag. Kort 23 i KortFm viser at gl. *iū* korresponderer med *y* i hele området bortset fra Sjælland. Går man til *Ømålsordbogen* og dens samlinger, viser det sig at *dyb*, *dyr*, *tyv*, *hjul* og *jul* har former med [iʷ] overalt på Fyn, Langeland og Ærø.

Oplysninger i seddelsamlingen kan dog af flere grunde være vanskeligt tilgængelige, fordi vigtig baggrundsviden ikke er medtaget eller meddeles på en indforstået måde. *Ømålsordbogen* kan imidlertid fungere som en indgang til samlingen så langt den rækker, og det er trods alt her i 2021 godt ind i bogstav *m*.

Litteratur

- Andersen, Poul 1958: *Fonemsystemet i Østfynsk på grundlag af Dialekten i Revninge Sogn*. København: J.H. Schultz Forlag.
- Bennike, Valdemar & Marius Kristensen 1898–1912: *Kort over de danske folkemål med forklaringer*. København: Gyldendal.
- Brink, Lars 1991 m.fl.: *Den Store Danske Udtaleordbog*. København: Munksgaard.
- Danske Dialekttekster 1–5. 1967–1977*. København: Akademisk Forlag.
- Ejskjær, Inger 1970: *Fonemsystemet i østsjælland på grundlag af dialekten i Strøby sogn*. København: Akademisk Forlag.
- Gudiksen, Asgerd 2009: Sag og syntaks i Ømålsordbogen. Inger Schoonderbeek Hansen & Peter Widell (red.) *MUDS - Møderne om Udforskningen af Dansk Sprog* 12. 149–160.
- Gudiksen, Asgerd 2011: Udviklingen af *u* foran glde. klusil og spirant i de danske øsmål. Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (red.) *Jysk, øsmål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk – Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen*. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 45–57.
- Gudiksen, Asgerd & Henrik Hovmark 2009: Måske husker De noget alle andre har glemt? Gudiksen, Asgerd m.fl. (red.) *Dialektforskning i 100 år*. København: Afdeling for Dialektforskning og Museum Tusulanums forlag. 13–64.
- Hovmark, Henrik 2021: Dialektoptegnelser fra fiskerlejerne ved Øresund. *Danske Talesprog* 21 [dette bind].
- KortFm = Bennike & Kristensen 1898–1912.
- Kristensen, Marius 1924: *Vejledning til Danias lydskrift udarbejdet for Udvalg for Folkemål*. København: H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Kryger, J.K. 1887: Bidrag til nordsjællandsk Lyd- og Bøjningslære. *Blandinger til Oplysning om dansk Sprog i ældre og nyere Tid*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund. 347–397.
- Kryger, J.K. 1890: Sjællandske sprogprøver. *Dania* 1. 304–306.
- Køster, Finn 1994: Om det glidende *u* i sjællandsk. *Danske Folkemål* 36. 73–99.
- Lisse, Christian 1964: Nogle lydligge restitutioner i ømålene. *Dialektstudier I*. København: J.H. Schultz Forlag. 171–208.
- Thorsen, P.K. 1894: *Sprogarten på Sejerø*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Widding, Ole 1936: Lollandsk lydlære (systematisk bearbejdet). Balthasar Christensen: *Lollandsk grammatik – Radstedmålet*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund. 1–33.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer 1–. 1992–. København: Center for Dialektforskning og Universitets-Jubilæets Danske Samfund.

Asgerd Gudiksen

Lektor, ph.d.

Center for Dialektforskning, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab

Københavns Universitet

gudik@hum.ku.dk